

Գ Է Մ Բ Ե Ր

Ա Ի Ե Տ Ի Ք Ի Ս Ա Հ Ա Կ Ե Ա Ն

Քիչ օր առաջ մենք Փարիզի մէջ՝ եւ մեր հայրենակիցները Մարսէլի մէջ՝ տօնեցինք ծննդեան վաթսուներեակը եւ զրական դործունէութեան քառասներեակը Արուսիա Մահարիի մեծանուն հեղինակին, որ քանի մը տարի մեր մէջ ապրելէ յետոյ կը դառնայ Հայաստան: Հոս կ'ուզեմ արձանագրել՝ քիչ մը ընդլայնելով՝ ինչ որ Իսահակեանի ի պատիւ սարքուած ճաշկերոյթին արտասանած ճառիս մէջ ըսի անոր քերթողական դործի մասին:

Հայ բանաստեղծութիւնը, հին օրերէն մինչեւ մեր օրերը, ցեղին մեծ փառքերէն, հոգեկան զօրութեան չբեղադոյն ապացոյցներէն մին է եղած ան մին է հայ հանճարի այն արտայայտութիւններէն որոնք, որոշ կէտերու մէջ, մեր ցեղը հաւասար կը կացուցանեն աշխարհի մեծագոյն աղգերուն: Հայ բանաստեղծութիւնը, մասնաւորապէս քնարերգականը, ամենէն ինքնատիպ ու ամենէն գեղեցիկ բաժիններէն մէկն է համաշխարհային քերթութեան:

Աւետիք Իսահակեանի տաղերն ու քերթուածները կատարներէն մէկը կը կազմեն մեր ժողովուրդին սրտէն ու մտքէն բղխած այդ պանծալի ստեղծագործութեան: Զգացմանց խորութեամբ, մտածմանց նրբութեամբ, ձևի անձնադրոշմ հրապոյրով, Իսահակեան մեր մեծագոյն քնարերգականներէն մին հանդիսացաւ, ու մին այն բանաստեղծներէն որոնց դործին մէջ հայկական գոյնն ու շէտր կը տիրապետեն: Փոլոնիացիք ունին միակ մեծ բանաստեղծ մը, միակը զոր կ'անուանեն իրենց «ազգային բանաստեղծը», Միցշիւսկի: Հայերս ունե-

ցանք անցեալ եւ այս դարուն՝ մէկէ աւելի մեծ քերթողներ, տարբեր իրարմէ, հոգիի եւ տաղանդի զօրութեամբ հաւասար, եւ որոնք ամենքն ալ արժանի են «ազգային բանաստեղծ» պատուանունին: Աւետիք Իսահակեան մէկն է անոնցմէ:

Հոս, շեշտելով մասնաւոր արժէքը Իսահակեանի արտադրութեանց հայկական գոյնին ու շէտրին, ես պիտի ըսեմ սակայն որ համաձայն չեմ անոնց որ Հայաստանցի Հայր եւ այս վերջին դարերուն Հայաստանէն հեռու ծնած եւ ապրած ու դործած Հայր իրարու կը հակադրեն, ու կը հակադրեն ոչ միայն անհատական նկարագրով, այլ եւ հանրային գործունէութեան մէջ իրենց յայտնաբերած ոգիով ու նոյն իսկ զրական ասպարէզի մէջ իրենց տուած արտադրութիւններով: Ատիկա սխալ տեսութիւն մըն է:

Հայ ժողովուրդը իր անկախութիւնը կորսնցնելէ յետոյ՝ իր քաղաքական տխուր կացութեան բերմամբ՝ երկու մեծ հատուածի բաժնուեցաւ, մին որ հայրենի հողին կառչած կը մնար եւ իր գեղջկական սիրուն երգերով ու աւանդական հեքեաթներով, իր վանքերուն խորը դեռ կատարուիլ յամառող քիչ շատ մտաւոր աշխատանքով, կը շարունակէր, ամենէն աննպաստ ու մութ պայմաններուն մէջ, ազգային մշակոյթի պահպանման ու զարգացման դործը: Միւս հատուածը կը կազմուէր Հայերէ որ, հեռանալով Հայաստանի զանազան շրջաններէն, երթալով ինչ ինչ օտար քաղաքներ ուր արդէն կային հայ հին ու մեծ գաղութներ կամ ուր իրենք իսկ նոր գաղութներ կը հիմնէին,

և կամ ծնելով ու կաղմուելով՝ շատոնց հաստատուած այդ գաղութներուն ծոցինմէջ, եւրոպական քաղաքակրթութեան մեծ կեդրոններուն աւելի մօտիկ այդ քաղաքներուն մէջ գտնելով յարաբերաբար աւելի աղատ ու լայն միջավայր մը, մտաւոր գործունէութեան հա-

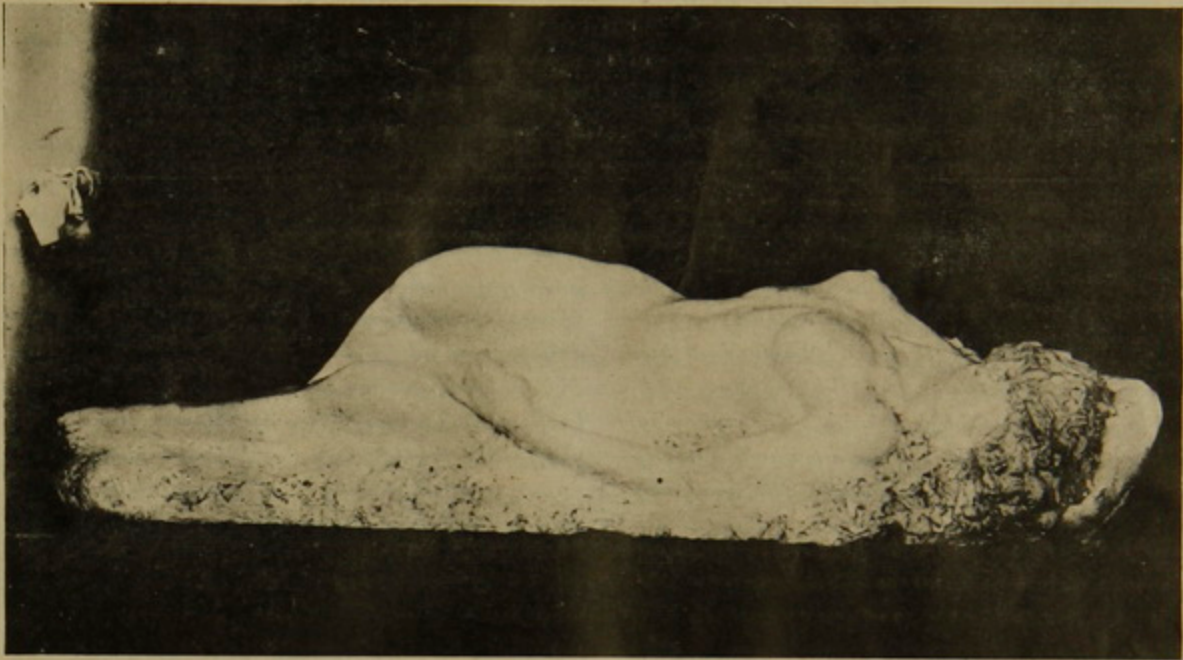
ԱԻԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

մար աւելի նպաստաւոր պայմաններ, հայ ժողովուրդի մտաւոր ու ազգային վերածնութեան, դրական ու դեղարուեստական վերափոխումի երեւոյթին մէջ կարեւոր դեր մը, նոյն իսկ կարեւորագոյնը, կը կատարէին: Ասիկա անբնականոն կացութիւն մըն էր անշուշտ, որովհետեւ բոլոր ժողովուրդները, — բաց ի հինաւորաց բացառութիւն մը կաղմող Հրէաներէն (1) — իրենց երկրին մէջ է որ ամփոփուած կ'ապրին

ու կըր գործեն եւ անոնց ազգային մշակոյթը օտար երկիրներ հաստատուած իրենց սակաւաթիւ գաղթականներուն ձեռքով չէ երբեք որ կըր զարգանայ, այլ միմիայն մայր-հայրենիքին մէջ ապրող զանգուածէն ելած մտաւոր գործիչներուն վաստակով: Հանգամանքները Հայուն համար այդ անբնականոն կացութիւնը պարտադիր դարձուցած եւ անոր տեսակ մը ժամանակաւոր բնականոնութիւն տուած էին: Մեծ Միւրթարը իր բաղմարդիւն Տունը Պոլիս ու Մորէա հիմնել փորձելէն ու ձախողելէ յետոյ՝ վերջնապէս զայն կը հաստատէր, հայ ժողովուրդի ու հայ մշակոյթի բարիքին համար, Վենետիկի մէջ: Լազարեանները հայ մշակոյթի իրենց բեղմնաւոր հաստատութիւնը կը հիմնէին Մոսկուա: Երկու մեծ կրօնաւորները, Աշտարակեցի Ներսէսը եւ Վարժապետեան Ներսէսը, կը հիմնէին երկու կարեւոր կրթարաններ, մին Թիֆլիս, որ ատենտան մը համար արեւելեան Հայոց տոհմային ու մտաւոր կեդրոնը դարձաւ եւ միւսը Կ. Պոլիս, որ աւելի քան երեք դար արեւմտեան Հայոց ազգային ու մշակութային կեանքի վառարանը եղաւ: Հայ թատրոն մը կը ստեղծուէր իր հեղինակներով եւ դերասաններով, Կ. Պոլսոյ եւ Թիֆլիսի մէջ: Խրիմեան մը, Բաֆֆի մը, Սրուանձտեանց մը, Հայաստան ծնած, իրենց գործունէութեան կարեւոր մէկ մասը կը կատարէին Պոլիս կամ Թիֆլիս, իրենց գրական գործերը՝ ամենամեծ մասամբ՝ կը գրէին այդ օտար քաղաքներուն մէջ: Իսկ եթէ ցուցակը կաղմենք այն մեծ Հայերուն որ՝ վերջին երկու երեք դարերուն՝ հայրենիքէ հեռու ծնած ու իրենց կեանքը մեծ մասամբ կամ ամբողջութեամբ օտար հողի վրայ անցուցած են կամ որոնք հայրենիքի մէկ անկիւնը ծնած են, բայց օտար երկիր մը հաստատուած այս կամ այն հին հայ գաղութին մէջ ապրելու եւ գործելու զացած են, այդ ժամանակաշրջանի հայ ազգային կեանքի եւ դրականութեան ու արուեստի պատմութեան ամենէն ահանաւոր անուններուն մեծագոյն մասը կը գտնենք անոր

1) Հրեաներուն իսկ մէկ մասը, ժիւ. դալու վերջերէն ի վեր, սիոնական շարժումն ստեղծեց՝ Պաղեստինի մէջ իր վաղեմի ազգային

կեանքն ու ազգային մշակոյթը վերահաստատելու համար:

Համգիստը՝ Գործ Տիկին Այծեմնիկ Ուրարտու Քոչարեան:

մէջ: Հոն են Հ. Չամչեանի, Հ. Ինճիճեանի, Հ. Արսէն Բագրատունիի, Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի, Հ. Արսէն Այտընեանի, Հ. Յովսէփ Գաթըրճեանի, Մատաթիա Գարազանեանի, Հ. Յ. Տաշեանի, Միքայէլ Նալբանդեանի, Ռափայէլ եւ Քերովրէ Պատկանեանի, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի, Պետրոս Դուրեանի, Թովմաս Թերզեանի, Յովհաննէս Սեթեանի, Եղիա Տէմիրճիպաշեանի, Գրիգոր Օտեանի, Պարոնեանի եւ Սունդուկեանի, Պետրոս Աղամեանի, տիկին Հրաշեայի, տիկին Սիրանուշի, Շիրվանդադէի, Գրիգոր Չօհրապի, Տիրան Չրաքեանի, Կոմիտաս վարդապետի, Սպենդիարեանի, Երուանդ Օտեանի, Ռուբէն Չարդարեանի, Սիամանդույի, Վարուժանի, Մեծարեւցի, Ներսէս Վարժապետեանի Խորէն Նարպէյի, Եղիշէ Դուրեանի, Մարգարիտ Օրմանեանի, Ռեթէոս Պէրպէրեանի, Նուպար Փաշայի, Պօղոս Նուպարի, Մելիքեան եղբայրներու եւ զեռ ուրիշ այնքան

բաղմաթիւ ու բաղմատեսակ մեծարժէք Հայերու անուններ: Ասոնցմէ եթէ մասնաւորապէս նկատի առնենք զբաղէտներն ու բանաստեղծները, անոնք որ անձնական մեծ տաղանդ ցոյց տուած են, ո՞վ է որ պիտի համարձակի ըսելու թէ՛ օտար երկիր ծնած կամ կանուխէն օտար երկիր եկած հաստատուած ըլլալուն համար՝ արտադրած են դորձեր որ հայ նկարագիր չունին: Հայ ժողովուրդի այն տարրերը, — իր ամենէն ուժեղ, օժտուած, ձեռներէջ տարրերը մեծ մասամբ, — որ կ'երթային՝ հետեւանքով այն բացառիկ պայմաններուն որոնց ենթարկուած էր մեր ցեղը՝ հաստատուիլ օտար քաղաքներ, ոչ միայն յաջողած էին այդ օտար քաղաքներէն ոմանց մէջ՝ ինչպէս Պոլիս կամ Թիֆլիս՝ զոյացնել ցեղային, մշակութային, կրթական տեսակ մը ինքնավարութիւն՝ որով եւ այդ օտար հողերուն վրայ հայ միջավայր մը ստեղծած էին, այլ եւ պահպանած էին եւ օ-

տարութեան մէջ ծնած իրենց զաւակներուն փոխանցած էին հայ զգայնութիւնը, հայ ոգին, հայ ճաշակը. ու եւրոպական մեծ մշակոյթները՝ եթէ նպաստած էին անոնց միտքը նրբացնելու եւ ճոխացնելու, չէին խաթարած ինչ որ անոնց արիւնին ու ջիղերուն մէջ կար բնազդօրէն Հայ: Ալիշան ու Պետրոս Դուբեան, Պարոնեան ու Զօհրայ, որ Հայաստան երբեք ոտք չեն կոխած, խորապէս «Հայ» են իրենց գլխաւոր էջերուն մէջ: Հայ է խորքը, նոյն իսկ մեր այն գրողներուն մէջ որ, ինչպէս Պէշիկ-Թաշեան, Տէմիրճիպաշեան կամ Վահան Տէրեան, Թերզեան կամ Սեթեան, Վարուժան կամ Սիւսանդո, Զրաքեան կամ Մեծարենց, — կը յիշատակեմ մեռածները միայն, — հարեւանցի ընթերցողի մը կը թուին եւրոպական մշակոյթով տոգորուած անհատական մեծ տաղանդներ լոկ ըլլալ:

Կայ սակայն տեղական, մթնոլորտային, բնախօսական հայ գոյն մը, զոր երկրին մէջ ծնած ու երկար ապրած, հոն իր հիմնական ներշնչումներն ունեցած եւ իր զրական երանգապնակը կազմած բանաստեղծ մը կամ գրագէտ մը միայն կրնայ ի յայտ բերել իր գործին մէջ: Պոլիս կամ Թիֆլիս ծնած Հայեր չէին կրնար Արուսեան կամ Թիկատինցի ըլլալ:

Յեղային ու տեղական գոյնի այս շեշտումը գրագէտի մը կամ արուեստագէտի մը մէջ, անշուշտ միմիայն հայրենի հողին վրայ ծնած եւ ապրած ըլլալէն ալ չէ որ կախում ունի միշտ, այլ եւ գրագէտին ու արուեստագէտին խառնուածքէն, տաղանդի տեսակէն: Բոլոր Փրանսացի մեծ գրողները Ֆրանսայի մէջ ծնած ու գրեթէ միշտ իրենց ամբողջ կեանքը հոն անցուցած են, բայց ամենքն ալ չունին այն գերազանցապէս, ամբողջապէս, բնորոշապէս Փրանսական համն ու հոտը զոր ունին Ֆրանսուա Վիլլոն մը, Ռապլէ մը, Լաֆօնթէն մը, Մոլիէր մը, որոնց խառնուածքին, գրական տաղանդի տեսակին մէջ իսկ կը տիրապետէ այդ հանդամանքը: Ատիկա չի նշանակեր որ Փաւսթալ մը, Տեքարթ մը, Ռասին մը, Վոլթէն մը, Պալգաֆ մը, Հիւկօ մը, Պոտլէս մը, Փլօպէր մը, որ աւելի համամարդկային բնոյթով ստեղծագործներ են, հարազատ արտայայտիչ-

ները չեն Փրանսական զգայնութեան, մտայնութեան ու ճաշակին հական զծերուն ու նոյնքան փառքը չեն կազմեր Փրանսական ազգին որքան վերոյիշեալ գուտ Փրանսագրոյժ հեղինակները:

Յեղային ու տեղական գոյնին գրագէտի մը կամ բանաստեղծի մը մէջ շեշտումին կը նպաստէ նաեւ, մերթ, մասնաւոր ու գիտակից ճիշդ զոր այդ գրագէտը կամ բանաստեղծը ցոյց կու տան իրենց երկրի բնական ու տոհմային միջավայրը, իրենց ցեղի ժողովրդական բանահիւսութիւնը մօտէն ուսումնասիրելու, անոնցմով տոգորուելու. եւ իրենց արտագրութեանց մէջ զանոնք օգտագործելու: Այդպէս ըրած են Լաֆօնթէն եւ Մոլիէր. բայց Փրանսական քնարերգութեան մէջ ոչ ոք՝ միջին դարէն ի վեր՝ ժողովրդական երգին մօտեցած է տիկին Տէպորտ-Վալմորէն, Վերլէնէն ու մէկ քանի խորհրդապաշտ բանաստեղծներէ առաջ, որ մասամբ ատիկա ըրած են: Իտալացի բանաստեղծներուն մէջ, ոչ ոք այդ ուղղութեամբ քայլ մը առած է: Անգլիացիք են, ու մանաւանդ Գերմանացիք, որ իրենց Փոլքլորը շատ աւելի կանուխէն գիտցած են մեծապէս օգտագործել իրենց բարձր բանաստեղծութեան մէջ. ասոր օրինակը տուած են նոյն իսկ անոնց երկու տիտանները, Շէքսպիր ու Կէօթէ: Եւ մեր արեւելահայ եղբայրները որ բանաստեղծական գրականութեան մէջ ընդհանրապէս աւելի գերման ազդեցութիւնը կրած են քան Փրանսականը, Գերմաններէն փոխ առած են այդ խոր հետաքրքրութիւնն ու սէրը Փոլքլորական արտագրութեանց հանդէպ: Արեւմտահայոց մէջ, գիտուն բանաստեղծութիւնն է, խտալական ու Փրանսական մեծ քերթողներու չբեղ օրինակներէն առաջնորդուած, որ տիրած եւ այնքան բարձր ու աղնուական էջեր տուած է: Միհրան Յովհաննէսեանի բռնադրօսիկ նմանութիւնները ժողովրդական երգի՝ արուեստակեալ արտագրութիւններ էին եւ այսօր ոչ ոք կը կարգայ զանոնք: Միայն Վանեցի Տիգրան Ամիրջանեանն է որ գրած է աշուղական լեզուով ու ոճով քանի մը գեղեցիկ բանաստեղծութիւններ որ տեւական արժէք ունին, եւ Ալիշանն է որ, իր ստուարապանդուած ու բազմաձեւ գործին գրա-

բար գրուած մեծամասնութեանը մէջ՝ ժողովրդական արուեստէն ա՛յնքան հեռու, իր Յուշիկին քերթողական զողտրիկ արձակին եւ մանաւանդ իր Նահապետի երգերուն մէջ՝ մօտեցաւ, մերթ ա՛յնքան սիրուն ու յաջող կերպով, ոչ թէ հայ ժողովրդական երգին, այլ միջնադարեան հայ աշուղական կամ աշուղածեւ բանաստեղծութեան լեզուին ու արտայայտութեան եղանակին եւ այդ ցեղադրոյժ համեղ ոճն ու լեզուն օգտագործեց իր ժամանակին եւ իր անձնական հոգիին զգացումները թարգմանելու համար։ Նոյն ճամբուն մէջ, մեծ դեր կատարած են՝ արեւմտահայերէն Խրիմեան եւ մանաւանդ Սրուանձտեանց, ու ասոնցմէ ալ աւելի՝ հայադոյն այն մեծ գրագէտը որ է Թուկատինցին եւ անոր լաւագոյն աշակերտը՝ Ռուբէն Զարգարեան, որ Պոլսահայ գրական դպրոցի մեծագոյն գրագէտներէն մին դարձաւ յետոյ, բայց եւ որոշ շարք մը էջերու մէջ այդ շեշտուած հայ գոյնով գրականութեան աղուոր նմուշներ տուած է։ Մեր ժողովրդական երգերէն, հեքաթներէն ու դիւցազնավէպերէն օգտուելով մերօրեայ նոր, բարձր ու նոյն ատեն ցեղադրոյժ բանաստեղծութիւն մը ստեղծելու գործը արեւելեան Հայերն են որ զլիսաւորապէս կատարած են, — ինչպէս եւ Քէօթահա ծընած, բայց իր նախնական ու երկրորդական կրթութիւնը իջմիածին ստացած եւ իր համալսարանական կրթութիւնը Գերմանիոյ մէջ առած եւ յետոյ նորէն իջմիածին եկած ու իր գործունէութիւնը սկսած Կոմիտասն է որ, հայ ժողովրդական երգին վրայ կրթընելով բազմաձայնական արդիական բայց հայադրոյժ երաժշտութիւն մը ստեղծելու առաջին փորձն րբաւ ա՛յնքան խոր յաջողութեամբ։ Արուիեանն է, անհուն Արուիեանը, որ հիմը դրաւ այդ տեսակ բանաստեղծութեան, իր Պարապ վախճան խաղալիք ոտանաւոր առակներու եւ պատմութեան քերթողական արձակի հոյակապ էջերով եւ աշուղածեւ զողտրիկ երգերով։ Յետոյ եկան ժողովրդական վէպին մէջ անոր գործը շարունակող Պոռչեանցը, ժողովրդական երգերու ա՛յնքան մօտիկ՝ պարզ ու սրտարուխ տաղերով ազգին

հոգին արտայայտող Գամառ — Քաթիպան, հայ ժողովրդական հին աւանդավէպերն ու հեքաթները սիրուն քերթուածներու վերածող Աղայեանը, Յովհաննէս Յովհաննիսեանը որ, արեւելահայոց առաջին գիտուն, նրբաճաշակ ու բարձրախոհ քնարերգակը հանդիսանալէն դատ, քանի մը դեղեցիկ օրինակները տուաւ հայ ժողովրդական երգի լեզուով ու ոճով յօրինուած անձնական ինքնատիպ բանաստեղծութեանց։ Անկից յետոյ է որ մենք ունեցանք այն երկու մեծ բանաստեղծները որոնք զլիսաւոր սիւներէն են հայ քերթութեան, Յովհաննէս Թումանեանը որ իրր զիւցազներգակ ու վիպերգող, իրր երգիծող, իրր առակախօս, իրր հեքաթագիր, օգտուելով մեր ժողովրդական բանահիւսութենէն՝ տուաւ մեզի գործ մը յաւերժօրէն անթառամ, եւ անոր հետ, անկից շատ տարբեր բայց իր գործին ուրոյն արժէքով անոր հաւասար, ու հայ ժողովրդական բանահիւսութեան հանգէպ իր տածած ջերմ սիրով եւ անոր մասին իր խոր հասկացողութեամբ՝ անոր մտաւոր եղբայր, Աւետիք Իսահակեանը, որ՝ մեծ վիպերգող Թումանեանին կողքին՝ եկաւ դառնալ մեծ քնարերգակը արեւելեան Հայութեան ու մեծագոյն քնարերգակներէն մին ամբողջ հայ ազգին։

Երբ երեւցան Իսահակեանի առաջին տաղերը՝ հայ ժողովրդական երգերու գոյնովն ու բոյրովը տողորուած, եւ հրճուանքով զտայ անոնց մէջ ցեղադրոյժ, խորագրաց ու նրբաճեւ բանաստեղծի մը յայտնութիւնը։ Ան յաջողապէս կ'օգտուէր մեր գեղջկական երգերուն իկ գեղեցկութիւններէն՝ իր անձնական երգը երգելու համար, եւ յայտնապէս իրեն առաջնորդ ունէր այդ ճամբուն մէջ առաջնորդներու լաւագոյնը, Հայնէն, ամենէն մոզիչը քնարերգակներուն եւ որ ինքն իսկ գերման ժողովրդական երգերէն օգտուելով հիւսած էր իր անգուղական լիտերէն շատերը։ Իսահակեան կը հետեւէր ո՛չ հեզնող, խայթող, լեզի լարին որ Հայնէի մէջ կը հնչէ յաճախ, այլ խոր յովմունքի, մաքուր խանդաղատանքի, հոգեթով երազանքի, դերագոյն քնքշութեան

լարին որ անոր երգերուն մէջ այդ լեզի լարին կը զուգադրուի ու մերթ կը խառնուի: Ան մեղի կուտար հայ լիտեր եւ կարծես իր Շիրակին ճոխ ու վառ պարտէզներուն, Արագածի ջրարբի կողերու կանանց մարդերուն զեղեցկագոյն ծաղիկներն էին, հայ հողի, ջուրի, զեփիւտի, երկինքի ծնունդ, որ տաղերու փոխուած՝ կու գային աշխարհի ամէն կողմը ցրուած պանդուխտ Հայերուն հայրենիքի բուրմունքը բաշխելու:

Կը յիշեմ որ այդ առաջին շրջանին՝ ան օր մը նամակով մը ինծի հարցուց թէ արդեօք մեր ժողովրդական երգերէն ներշնչուելով իր տաղերը հիւսելու ուղղութիւնը ճիշդ էր: Ձերմօրէն խրախուսեցի զինքը այդ ճամբուն մէջ, որ անշուշտ ճիշդ էր, քանի որ ինքը, հայ հողի վրայ ծնած, Արագածին ոտքը իր մանկութիւնն անցուցած, այդ հայ գոյնով երգերը կը յօրինէր ո՛չ բունպարօսիկ կերպով, ո՛չ իրր շինծու նմանողութիւն, այլ բնականօրէն, ինքնեկօրէն, ինչպէս հարազատութեան միացնելով անձնական նօթի մը ինքնատուութիւնը: Ու ոչ միայն ոճը, պատկերները, տաղաչափութիւնը (ջանդիւղումները, ժողովրդական պարերգներու եօթնամանկ ու մերթ հնչամանկ կարծ տողը), զեղջկական երգերուն մօտիկ էին, այլ եւ լեզուէն, որ անոնց բառերէն, ասութիւններէն փոխ կ'առնէր շատ տարրեր, անոնց լեզուին գնացքը կ'որդեգրէր, — մինչ մեր վերջին մեծ աշուղը, Ջիւանի, որուն գործը լի է ա՛յնքան այլազան ու առոյգ զեղեցկութիւններով, դարմանալիօրէն հակադարձ ճաշակէ մը առաջնորդուած, (ու թերեւս այդ կէտին վրայ սխալ մը գործելով), ժողովրդական երգերու լեզուէն կը հեռանար ու գրական արեւելահայերէնը կ'որդեգրէր իր տաղերուն մէջ:

Ատեն մը ետքը, Իսահակեան կը հաւաքէր իր առաջին տաղերը հատորիկի մը մէջ՝ զոր կ'անուանէր Երգեր ու Վերքեր, եւ որ կը մնայ բնորոշ ու ինքնուրոյն հաւաքածունքէն մին մեր ազգային քերթութեան: Ի՞նչ փոյթ որ այդ հաւաքածուն մէջ համախմբուած կտորները՝ ինչպէս արդէն մեծագոյն բանաստեղծներու հաւաքածունները՝ անհաւասար ըլլային արժէքով: Էականն այն էր որ ատոնց լաւագոյնները

կը յայտնաբերէին զեղեցկութիւն մը որ այդքան թարմ, այդքան թեթեւ, այդքան թրթռուն ու այդքան հայագոյն՝ դեռ չէինք տեսած ուրիշ ու եւ է՝ հայ քնարերգակի հատորին մէջ: Եւ ինչքան ձեւը հրապուրիչ էր ատոնց մէջ, այնքան եւ խորքը զորովազին էր, նուրբ, աղնիւ, սիրտով լի, սիրտով մը որ մտածել ալ զիտէր եւ որ հակիրճ ու թեւաւոր տաղերու մէջ կարող էր խոր կամ զոդոր զգացումներ խտացնել՝ իրր ծաղկանց խկութիւն, իրր արտաթորուած ոգի:

Յետոյ, Իսահակեան բնդլայնեց իր երգը, լարեր աւելցուց իր քնարին: Ոչ միայն շարունակեց երգել սիրոյ արբեցութիւնն ու մանաւանդ սիրոյ տառապանքը, — լաւագոյն զեղեցկողներէն մին է ինքը հայ սիրերգին, որ սիրոյ համաշխարհային գրականութեան մէջ կրնայ յաջողապէս մրցիլ ու եւ է ազգի բարձրագոյն բանաստեղծներու սիրերգներուն հետ, — ոչ միայն հետզհետէ աւելի վարպետ ու հասուն ձեւի մը մէջ արտայայտեց բնութեան — հայ բնութեան — մոգիչ ու բարերար զեղեցկութիւնները, ոչ միայն երգեց հայրենի երգիքին նուիրական անուշութիւնը, իր հայրիկն ու մայրիկը — իր պաշտած մայրիկը մանաւանդ, — եւ իր սիրելի բարեկամները, ու երկրագործին ծանր ու սուրբ աշխատանքը, եւ Հայրենիքին դէմքն ու հողին՝ այնպիսի անկեղծ ու խոր աղապատանքով մը, որուն քիչեր հասած են մեր մէջ՝ Քուչակէն մինչեւ Դուրեան ու Տէրեան ու Մեծարենց, այլ եւ անձնական «վէրք»երէն, երազներէն, տեսիլներէն ու յիշատակներէն վեր բարձրանալով ան սկսաւ երգեր հիւսել համամարդկային մեծ նիւթերու վրայ, մտածման բանաստեղծութեան ոլորտները սլանալ, մերթ նոյն Հայնէին, մերթ Նիցչէի, մերթ Խայեամի կամ այլ արեւմտեան կամ արեւելեան սիրուած վարպետներու առաջնորդութեամբ, քնարերգական էջերու մէջ որոնք, միշտ պահելով իրենց 'հակիրճ ու խիտ յօրինուածքն ու օրօրուն հմայիչ երաժշտութիւնը, կը ստանային մերթ կուռ, ուժգին չեղտ մը, դառն կամ արի, յուսահատ ու դայրազին կամ հաւատաւոր ու լուսարբշիտ: Ատոնցմէ կը գտնենք իր Աշնան ծաղիկներ, Հայ-

Կենդանագիր, Գործ Տիկին Այծեմնիկ Ուրարտու Քոչարեան:

րենի աղբիւրից սքանչելի հաւաքածուներուն մէջ, ինչպէս եւ տաղերու եւ քերթուածներու մէջ որոնք՝ ամսաթերթերու եւ օրաթերթերու մէջ երևցած՝ դեռ հատորի մէջ չեն ամփոփուած:

Այդ համբուն մէջ է որ ան օր մը նստաւ զրեց իր մտածման քերթուածներուն մեծագոյնը, Արուստա Մահարին, որ մարդկային յոռետես բանաստեղծութեան ամենէն հոյակապ հրաշակերտներէն մէկն է, իր տեսլապաշտ խանդավառութեանը մէջ՝ մարդկային չարութեան ու գժժութեան յօրինած ահաւոր իրականութենէն խոցուած, զահավէժ յուսախարութեամբ ու հեղձուցիչ դառնութեամբ լեցուած երազողին ցաւի, զգուանքի, զայրոյթի

մեծ աղաղակը, ուր Լըքօնթ տը Լիլի հզօր ու մռայլ Կայէնին ուժգնութիւնը ի յայտ բերած է մեր բանաստեղծը, ձեւին մէջ մտալով հանդերձ խորապէս արեւելաթոյր, զմայլելիօրէն հեշտապեղ ու քաղցրանուագ՝ նկարադրութեանցը մէջ բնութեան, որուն վեհութիւնն ու մաքրութիւնը կը հակադրէ մարդոցմէ փախչող, ամայի վայրեր ապաստանող իր Մահարին՝ մարդոց նենդութեան եւ պղծութեան:

Իսահակեան ունի նաեւ քանի մը տաղաչափեալ պատմուածքներ, որ իր քերթողական զործին բարձրագոյն էջերէն են, երաժշտական մեծ պատկերներ՝ ուր արեւելեան երանգածոխ ու մելանուագ տողերով կ'երգէ սիրոյ տուամներ (Ասպետին սէրը, Լէյլի ու Մէջլում, Յա-

ւերժական սէր, Մօր մը սիրտը, Խեղճ մայր մը) :

Ան ունի գեղեցիկ տաղեր ու քերթուածներ որ մեր Հայրենիքը կը փառաբանեն, մեր Ազգի անցեալ ու ներկայ մեծութիւնները ոգող, անոր աւանդութիւններն ու հեքեաթները ցոլացնող, անոր հերոսները պանծացնող ազնիւ երգեր: Մեր Հայրենասիրական բանաստեղծութեան, — որ Համալսարհային գրականութեան այդ ճիւղին մէջ առաջին տեղերէն մին կը գրաւէ, ամենէն չքեղ էջերէն են իր «Առ Հայաստան» քերթուածը, որ հանդէսի մը մէջ երեւցաւ, «Հայոց գեղջուկի ծաւալուն արտեր» սրտայոյզ խորաշէշտ տաղը՝ Համիտեան ջարդերէն յետոյ յօրինուած, և դիւցազներդական ուժեղ շունչով մը գրուած «Նախահայրերը» քերթուածը, ուր կ'ոգուի մեր երկրին հնագոյն անցեալին այն վճռական ընդդէմը Արմէնները կուգան տիրել Ուրարտուին ու Նաիրին և կը հիմեն Հայ Ազգն ու աշխատանքը:

Հայրենասիրական լարին կողքին, Իսահակեանի քնարն ունի և լար մը ընկերական ցաւին նուիրուած, մարդկային անարդարութեանց դէմ բողոքող, անոնց դո՛հ դարձած թշուառներու դատը պաշտպանող, հարստահարողներու դէմ ընդվզումը, ընկերական արդարութեան լիակատար յաղթանակի հաւատքը թարգմանող: ասոնք ինքը արտայայտած է քանի մը տաղերու՝ ինչպէս և «Սասմայ Մըհեր» ուշագրաւ քերթուածին մէջ, ու նաեւ խումբ մը տաղաչափուած առակածեւ պատմուածքներու մէջ, որոնցմէ այս վերջին տարիներուն մանաւանդ տուաւ ամբողջ շարք մը և որոնք այդ սեփին մէջ հայերէն լեզուով շարադրուած լաւագոյն էջերէն են:

Իսահակեան ունի, վերջապէս, արձակ գրուածքներ, օրուան հարցերուն վրայ յօդուածներ, յիշատակներ ոգող էջեր, մանաւանդ՝ պատմուածքներ, արեւելեան հեքեաթներու, աւանդավէպերու գրական շարադրութիւններ, որոնց մէջ կան, ինչպէս իր Լիլիթը, «Հայրենիք» հանդէսին մէջ երեւցած, կամ իր Թափառական Զրեան, Զինկիզ խանը, Մի սոխակի

մահը, Սիրահար քամին, Սգաւոր արագիլը, Բուտտեան, Էւայլն, «Արձակ էջեր» հատորիկին մէջ, որոնք ժուժկալ վճիտ ոճով մը գրուած համեղ էջեր են, և իր մնայուն գործերուն շարքին մէջ կրնան անցնիլ:

Ան վերջապէս տարիներէ ի վեր լծուած է յօրինմանը մեծ վէպի մը, Ուստա Կարօ, որուն մէջ կ'ուզէ խտացնել վերջին կէս դարու հայ հանրային կեանքի էական հարցերն ու դէպքերը:

* * *

Իսահակեանի գործին էական գծերուն հազիւ ուրուագրութիւն մըն են այս քանի մը էջերը որ իր վաթսուեանակին առթիւ շարադրեցի՝ արտայայտելու համար անգամ մը ևս, այդ չքնաղ քերթողին և այդ ազնիւ բարեկամին, այն վաղեմի զմայլանքը զոր կը զգամ իր բանաստեղծի տաղանդին համար և այն սէրը զոր կը տածեմ իր վճիտ նկարագրին հանդէպ: Կարելի է ասոր մը գրել մանրամասն վերլուծմամբ մը և վեր հանելու համար այդ քերթողական գործին բնաշրջութեան զանազան փուլերը, մեկնելու համար անոր հոգեբանական մասնայատուկութիւնները, բնորոշելու համար բոլոր տարրերը որ անոր բարդ ու թանկագին հրապոյրը կը կազմեն:

Իսահակեան մին է այն երջանիկ Հայերէն, որոնց թոյլ է տուել բաղդը ծնիլ մեր հինաւուրց հայրենիքին մէջ, փառապանծ Անիի վեհաշուք աւերակներուն մօտիկ, պատմական յիշատակներով լի, հայրենի սիրալի բնանրկարներով հարուստ Ծիրակին մէջ, ոտքը մայրական բարեբուխ Արագածին, որուն քառեակ կատարներուն վերեւ — առաւօտուն և մայրամուտին՝ այնքան դիւթաղեղօրէն վարդակարմիր — գիշերները՝ «Լուսաւորչայ Կանթեղը» իր հրաշապատում ու սրտապնդիչ ճաճանշումը ցոյց կուտայ հաւատաւոր հողիներուն: Երջանիկ է ան որ հոգ է կազմուած իր մտքին ու սրտին հիմնական խաւը. և այդ միտքն ու

սիրտը, եւրոպական բարձր մշակութիւններու օգնութեամբ մարդուած, յղուած, մնացեր են խորապէս Հայ եւ արտադրեր են բանաստեղծական դործ մը, որ բարձր քնարերգութիւն է՝ միջազգային տարողութեամբ, մերթ քնքուշ, մերթ ուժգին, բայց շեշտով ու գոյնով միշտ հարազատօրէն Հայ։ Երջանիկ է ան, որովհետեւ ունեցած է, իր բազմաթիւ յաջողութեանցը մէջ, յաջողութեան այն յուզիչ ու թանկագին ձեւը զոր քիչերը կ'ունենան եւ զոր ժողովուրդ մը կը շնորհէ միայն այն երգիչներուն որ իր սրտին ու մտքին գիտեն ուղղակի խօսիլ ժողովրդական աշուղներ եղանակներ յարմարեցուցած են իր քանի աւելի տաղերուն (Դարդըս լացէ՛ք, սարի սմբուլ, Սեւ Մութ ամպեր փակտին դիզուան, եւն.) եւ ատոնք կ'երգուին ամբողջ Հայաստանի մէջ ու հեռուորդապիտաներու մէջ իսկ։ Սեւ մութ ամպերը եւ լսած եմ կիլիկիոյ ու Սուրիոյ հայ որբանոցներուն, վարձարաններուն, ժողովրդական հաւաքոյթներուն մէջ, 1920 - 21ին։ Ժողովուրդը Հայաստանի մէջ այդ երգերէն մէկ քանին նոյն իսկ կ'երգէ առանց հեղինակին անունը գիտնալու, իր ֆոլքլորական անանուն երգերուն, հաւաքական ու աւանդական հայ քնարի գանձարանին մաս կազմող էջեր նկատելով դանոնք։

Երջանիկ է ան, վերջապէս, որովհետեւ տարիներ հեռու մնալէ յետոյ հայրենիքէն, ան դարձաւ անոր ծոցը՝ այնտեղ ծագող ազգային նոր կեանքի մը տեսիլին ձգողութեամբն առաջնորդուած, ոչ միայն իր մտայնութեան մէջ արդէն իսկ միշտ որոշ տեղ մը դրաւ յեղափոխական - ընկերավարական գաղափարներուն երգործութեամբը, այլ եւ իր ջերմ ու բնական հայրենասիրութեամբը մղուելով դէպ ի այդ նոր Հայաստանը։

Ան ամենասիրալիք ընդունելութիւն գտաւ Խորհրդային Հայաստանի մէջ, ամենքէն. ու

քանի մը տարի ապրելէն յետոյ այնտեղ, եկաւ նորէն արտասահման, վնասուած առողջութիւնը կազդուրելու եւ իր որդւոյն մասնագիտական կրթութիւնը լրացնելու, ու հիմայ ան կը դառնայ վերջնապէս հայրենիք, իր կեանքի հուսկ շրջանը իր սիրելի մայրական Արազածին հովանոյն տակ անցընելու։ Եւ գիտեմ թէ ի՞նչքան սիրուած է Իսահակեան Խորհ. Հայաստանի մէջ։ Քանի մը տարի առաջ Երեւան գտնուած միջոցիս, ամենքը գուրդուրանքով կը խօսէին անոր վրայ, անոր մասին լուր կ'ուզէին ինձմէ. «Ի՞նչպէս է մեր Աւօն, ե՞րբ պիտի դառնայ մեր մէջ, աւարտե՞ց Ուստա Կարօն», եւն.։ Հինդ - վեց ամիս առաջ, Հայաստանի մէջ ժողովուրդը, մտաւորականութիւնը, կառավարութիւնը, տօնեցիին մեծ շուքով անոր ծննդեան վաթսուեանմեակը։

Ան հիմայ կը դառնայ իր տունը, կը դառնայ իր մարմնոյն, մտքին ու սրտին օրբանն ու հիմնական վառարանը։ Հայ ժողովուրդը, որ հոն իր հողին վրայ կ'ապրի ու կ'աշխատի եւ որ կը սիրէ իր ազգային բանաստեղծութիւնը եւ զայն մշակողները, գրկարաց պիտի ընդունի զինքը, ու մեր հայրենիքի վեհ ու գեղեցիկ բնանկարներն իսկ, Արարատը, Արազածը, Սեւանը, գործով պիտի ողջունեն վերադարձը այս մեծ երգիչին որ այդ ժողովուրդին հողին ու այդ բնանկարներուն խորհուրդը գիտցաւ ա՛յնքան գեղեցիկ կերպով արտայայտել։

Թող ճակատագիրը, որ վերջին տարիներուն մասնաւոր կատաղութեամբ մը անդուծ եղաւ մեր ցեղին հանդէպ՝ մեղմէ վաղաժամօրէն իւր թանկագին դէմքեր, այս սիրելի քնարահայրին թոյլ տայ զեւ երկար տարիներ կատարել՝ հայրենիքի ծոցին մէջ՝ իր մոգական երգով հայ սրտերը հմայելու բարերար գերը։

Ա. ԶՕՊԱՆԵԱՆ

Փարիզ, 27 Յուլիս 1936